

»Die harmonische Entwicklung und Ausbildung aller Kräfte« – pædagogiske opdragelsesprincipper og det aristokratiske livs realiteter i Augustenborg omkring år 1800¹

Signe Mellemsgaard og Mikkel Venborg Pedersen

Fortid og Nutid, marts 2000 s. 4-28

Frederik Christian 2., hertug af Augustenborg, er i dansk skolehistorie kendt som reaktionens talerør over for de reformivrige grever Reventlow i tiden op til 1814-skolelovens tilblivelse. Bemærkelsesværdigt nok blev hans sønner imidlertid opdraget efter tidens mest moderne dannelsesfilosofiske principper. Dette paradoks er udgangspunktet for artiklen, hvor forfatterne beskriver og diskuterer tidens pædagogiske ideer i en konkret ramme, deres praktiske realisering samt bevæggrundene bag. Med udgangspunkt i en endog særdeles righoldig kilde er det muligt at konkretisere de idealistiske principper ved ganske nært at følge deres udfoldelse i realiteternes verden.

Signe Mellemsgaard, f. 1964, etnolog, adjunkt ved Institut for Arkæologi og Etnologi, Københavns Universitet. Har skrevet ph.d.-afhandling om naturidealer i sundhedsoplysningen siden 1760'erne, udgivet med titlen *Kropens natur* (1998).

Mikkel Venborg Pedersen, f. 1970, etnolog og museumsinspektør ved Fri-landsmuseet. Har skrevet ph.d.-afhandling om aristokratiske idealer og deres manifestationer i Augustenborg mellem 1700 og 1850.

I den danske skolehistoriske tradition er brødrene Christian Ditlev og Johan Ludvig Reventlow to af de mest betydningsfulde personer i tiden omkring år 1800. I de to forenedes tidens radikale tanker om en ny tids undervisning og skole, ikke mindst i kraft af deres store interesse for almueskolevæsenet. De fik begge afgørende betydning for de diskussioner, reformer og nydannelser, som ledte frem til skoleanordningen af 1814 – og som må betragtes som en af de sidste i det store kompleks af landboreformer. Den skolehistoriske litteratur² fremhæver i almindelighed Johan Ludvig Reventlows omfattende og meget radikale forsøg på en nyordning

af skolevæsenet på godset Brahetrolleborg, som sammen med Christian Ditlev Reventlows tilsvarende på Christianssæde blev modeller, ikke alene for flere andre danske godsbesidderes skolereformer, men også for den statslige politik, som førtes på skolernes område i de sidste to årtier af 1700-tallet. Således spillede brødrene en overordentlig stor rolle for nedsættelsen af og arbejdet i den kommission, som skulle forberede et lovforslag om almueskolevæsenet i Danmark.

Når skoleloven i sin endelige form – først som provisorisk anordning for Øerne fra 1806, siden som skoleanordning for hele landet fra 1814 – blev li-

Fig. 1. Hertug Frederik Christian 2. (1765-1814). Maleri af Anton Graff, 1791, malet under ophold i Dresden. Den unge, veluddannede mand er parat til at erobre verden (Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, Hillerød).

det omfattende og nyskabende i forhold til de foregående årtiers pædagogiske og skolepolitiske debat, henfører de skolehistoriske værker det sædvanligvis især til hertug af Augustenborg Frederik Christians hårde og tilbunds-gående kritik af de foreliggende lovfor-slag.

Den store indflydelse, som hertug Frederik Christian fik på sagernes udvikling, skyldtes, at han sad i statsrådet, og derfor fik lovforslaget forelagt. I den forbindelse afgav han en omfangsrig erklæring, som for en tid synes at have fået reformfortalerne til at forstumme og bevirket, at den endelige

udformning af anordningen blev mere forsigtig og lagt nærmere den eksisterende tilstand i almueskolerne, end der var langt op til i reformtiden. I dansk skolehistorie har Frederik Christian dermed erhvervet sig navnet som en reaktionens mand, som forfægtede sine »sociale og politiske overklasesynspunkter« gennem en gammelkonservatisme.³

Hvor den almindelige bedømmelse af Johan Ludvig Reventlow er, at han var visionær, ivrig og sangvinsk, men også noget sværmerisk, sentimental og flyvsk i sine tanker⁴ – »vildfarende i sin Grundbetragtning og ikke fri for

Projektmageri»,⁵ så fremstår hertug Frederik Christian med en »kølig, aristokratisk afstandtagen fra den tillid til bondebefolkningen«, som lovforslaget havde været præget af.⁶ Hertugen var således, med dansk skolehistories nestor, med Joakim Larsens socialt sindede, konservative ord, en anset »pædagogisk Kapacitet i Oplysningstidens Smag. Et klart Hoved, en betydelig Dannelse, baade i videnskabelig og social Henseende (...) endelig et sundt Omdømme om Mennesker i Modsætning til Reventlowernes sentimentale Tro paa den menneskelige Naturs Godhed«, men Larsen lader det også fremgå, at hertugen tillige havde sine svage punkter i sin »aristokratiske og bureaukratiske Tænkemaade, hans Mangel paa grundigt Kendskab til Landboernes Forhold, hans Fordom, for ikke at sige Mistænksomhed, mod en Almueundervisning og Seminariedannelse ud over det allernødtørftigste«.⁷

Imidlertid er dette ikke hele historien. Og måske er det blot en version af historien, der kommer tydeligst frem, når fokus er på den danske skoles lovgivningsmæssige og politiske historie. I skolens politisk-historiske bakspejl er den historie, der klarest anes, én, der som omdrejningspunkt har givenhedsforløbet frem mod udstedelsen af love og forordninger – navnlig da disse, der blev en slags folkeskolens dåbsattest – og vægten har naturligt ligget på de involverede aktørers motiver og interesser. Denne historie blev da også af største betydning for almueskolens fremtidige liv. Historien forandrer sig dog lidt, når man også vægter det lille perspektiv – hverdagslivets. Det bliver én, som er endnu mere kompleks og modsætningsfuld.

Det er velkendt, at Frederik Christian allerede i sine unge år var dybt interesseret i de nye pædagogiske strømninger, og han udfoldede senere sine ideer, dels i arbejdet for en nyordning af skolevæsenet på Augusten-

borg, dels i statsadministrationens arbejde med både det højere og lavere skolevæsen. I denne artikel vil vi dog tage fat på en anden, mere privat, måske også mere jordnær og vel også mere menneskelig side af hertugens pædagogiske interesse: nemlig de bestræbelser, han og folk i hans brød gjorde sig for at opdrage, udvikle og undervise hans to små sønner, prinserne Christian August (f. 1798) og Frederik (f. 1800).

Således vil vi forsøge at nærme os den pædagogiske bevægelse, der blev kendt i det meste af Europa i 1700-årenes sidste årtier, og som lå bag mange af tidens danske skoletanker. Pædagogikken var et fælles interesseområde og udgangspunkt for Reventlowerne og hertugen af Augustenborg trods de forskelle mellem dem, som eftertiden har understreget. I opdragelsen af sine to sønner opererede hertugen direkte ud fra dette grundlag. Denne artikel er således et forsøg på at kigge et åndeligt klima nærmere i kortene; det er et forsøg på at efterspore den pædagogiske bevægelse i konkrete menneskers konkrete liv et bestemt sted i en bestemt tid, nemlig i Augustenborg omkring år 1800. Ofte bliver store åndshistoriske komplekser som oplysningstiden, moderniseringen, verdens affortryllelse, kapitalismen eller, lidt mere begrænset, idealistisk pædagogik benyttet som en kortfattet forklaring på komplekse fænomener. Deri har de deres berettigelse, men de har også deres pris. Et overblik vindes som regel gennem brug af sådanne generaliserende veje til en forklaring, men en mere specifik forståelse kan til tider mistes. Derved kan fornemmelsen for fortidens faktiske liv formindskes. I Augustenborg kan vi derimod gennem de tiltag, der blev gjort for at opdrage hertugen af Augustenborgs to sønner, studere en konkret udfoldelse af den idealistiske pædagogiske bevægelse og således må-

ske bedre forstå den, dens komplekse natur og de hindringer, som den mødte.

En kilde og manden bag

I det augustenborgske husarkiv ligger adskillige pakker omhandlende opdragelse og undervisning, overvejende indeholdende en lang række daglige *Erziehungs- und Unterrichtsprotokollen* for årene 1802-1813.⁸ Den første af disse indledes med et lille pædagogisk manifest, forfattet af den netop i 1802 ansatte huslærer ved hertug Frederik Christians hof, Hans Hinrichsen. På disse sider beskriver Hinrichsen de mål og midler, som han vil bruge i opdragelsen og undervisningen af de to små sønner, som er blevet ham betroet.

Hinrichsen begynder sin opdragelses og -undervisningsprotokol med at forklare, hvad den skal bruges til, og hvad fordelene ved den er. Den skal føres dagligt og registrere alt, hvad der foretages i opdragelsen og undervisningen af drengene, for kun på den måde kan lærerens fremfærd over for eleverne få den fornødne regelmæssighed og fasthed. Meningen bag protokollen må være, at ved hjælp af den kan opdragelsen blive planmæssig, rationel, egentlig fremadrettet og i stand til at bygge videre på de erfaringer, man gør sig. Den store værdi af en sådan protokol ligger i den store betydning, opdragelse og undervisning har; der er nemlig i Hinrichsens øjne ikke noget vigtigere emne for et fornuftigt menneske – det er herigennem menneskene kan udvikles til at blive bedre og lykkeligere. Denne tanke er indbegrebet af oplysningstiden: en gennemsyrende tro på forandringens og forbedringens mulighed; på at med en fornuftig viden og en menneskekærlig fremfærd er den ny tid inden for rækkevidde; og dermed en viden om, at der

ikke findes noget vigtigere end oplysning og opdragelse af de endnu ubeskrevne blade, som børnene er. Allervigtigst bliver opdragelsen af de fremtidige voksne, som skal beklæde vigtige poster i staten, og hvoraf mange menneskers ve og vel vil afhænge.

Ud over at gøre opdragelsen målrettet, fornuftig og fjerne vilkårligheden, tænker Hinrichsen sig også protokollen som et middel i kommunikationen mellem den ansvarsbevidste huslærer og den pædagogisk interesserede og vidende far. Hertugen har således bestemt, at Hinrichsen hver dag skal forelægge ham protokollen, og når han er i København, skal et udtog af den sendes dertil, for at han kan blive orienteret om, hvilke pædagogiske midler der hver dag er bragt i anvendelse. Hinrichsen, som ser hertugen som en »stor kender og ven af skole- og opdragelsesvæsnet«, og derfor nok i stand til selv at lede det pædagogiske arbejde med sine børn, beder også om, at hertugen vil give ham besked, hvis han finder huller, mangler eller fejl i fremgangsmåden.

Protokollen opstiller de »skoledyder«, det gælder om at opøve i den gode opdragelse og undervisning, og som for Hinrichsen er: flid, opmærksomhed, lydighed, ordenssans, renlighed, retfærdighedssans, venlighed og sanddruhed. For at fremme disse må opdrageren modarbejde egenskaber som egensindighed, løgnagtighed, træghed og misundelse. Opdragelsens overordnede mål er klart og eksplicit formuleret, og endemålet intet mindre end »Gutseyn« – for det gode er det eneste, der kan gives en blivende værdi i opdragelsen. Dét er ethvert menneskes egentlige bestemmelse. Man kan nok lære børnene mange forskellige kundskaber – nogle nyttigere end andre – men disse får først virkelig værdi, når de bruges godt. Det vigtigste er derfor »hjertets dannelse«. Forsømmer man kundskabsindlæringen, vil man godt

senere kunne råde bod på det. Men hjertets dannelse – den sædelige og moralske opdragelse – må fra starten aldrig forsømmes. Mere end det gælder indlæring af faktisk viden, gælder det altså om at fremelske de evner, der ligger som kim i barnet for selvstændig tankevirksomhed og moralsk dømmekraft. Den vigtigste grundsætning for opdragelsen er derfor, med Hinrichsens ord, »den harmoniske udvikling og uddannelse af alle kræfter, således at mennesket kan nå sin endelige bestem-

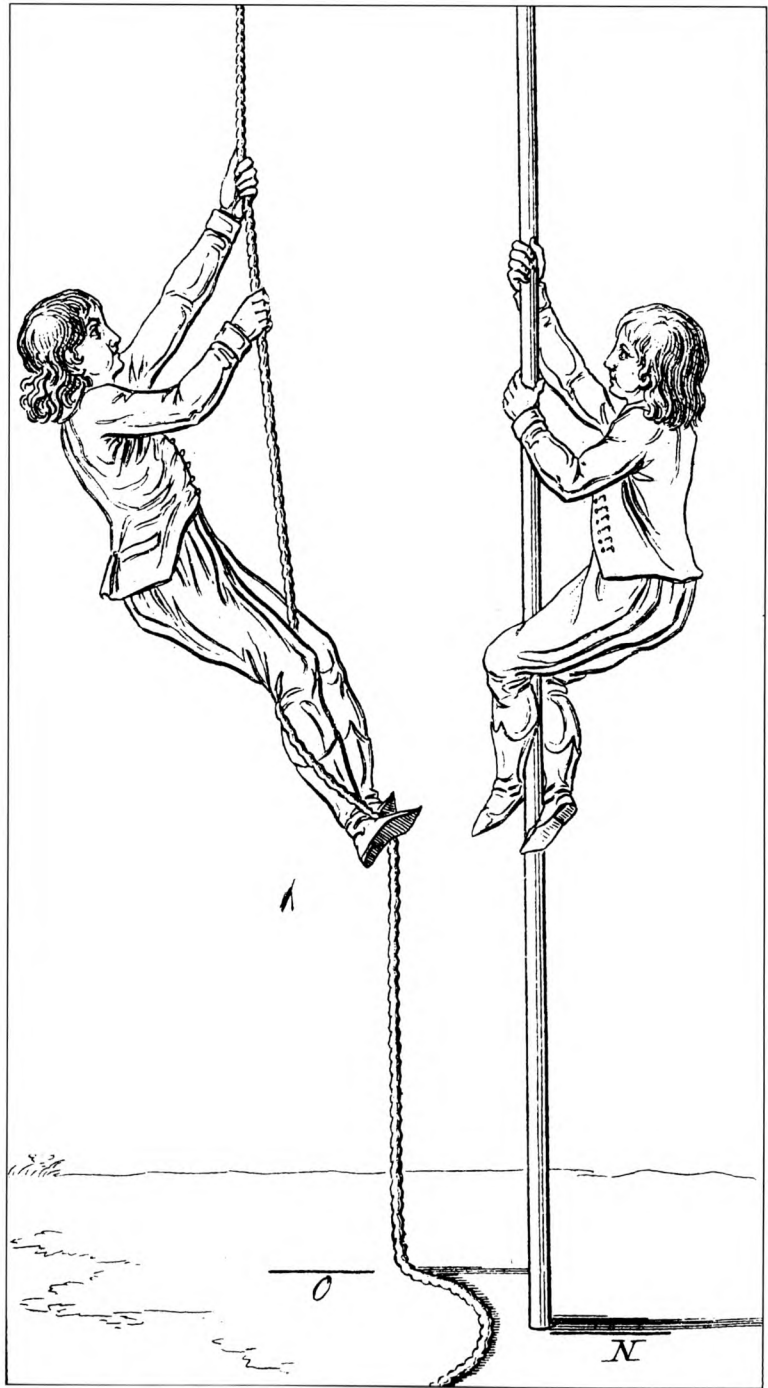
melse af sædelighed« – dvs. evne til at handle ret overfor sig selv, sine medmennesker og det borgerlige samfund.

Det er vigtigt, fortsætter Hinrichsen, at opdragelsen følger naturen. Ikke alle evner gror nemlig frem i samme takt i barnet, og man må derfor nøje iagttage den naturlige udvikling og følge de naturlige trin, og først når evnerne begynder at vise sig, skal man hjælpe dem frem. Således sker den fysiske udvikling før den åndelige, og det gælder derfor om at øve alle

Fig. 2. I 1802, året før de to prinser begyndte på Nachtiegalls gymnastikinstitut i København, malede Jens Juel »Løbende dreng«; som er karakteristisk for den nye forståelse af krop, bevægelse og barndom. Drengen på billedet er den 11-årige Marcus von Schmidten (1791-1849). I baggrunden ses Christianis Institut, hvor Nachtiegall på dette tidspunkt underviste i gymnastik. Gymnastik- og legeredskaberne foran instituttet synes at være i flittig brug (Statens Museum for Kunst).

Fig. 3. Det var øvelser som disse, Christian August og Frederik blev sat til at udføre hos Nachtegall, og som Hinrichsen senere lod dem udføre i Augustenborg Slots omgivelser (J.C.F. Guts Muths' *Gymnastik für die Jugend* 1804).

kroppens dele til fuldkommenhed – ikke som et mål i sig selv, men fordi der er en helt nøje og tæt sammenhæng mellem det legemlige og det åndelige, og man ved at øve det ene også øver det andet.

Men heller ikke alle dele af den åndelige udvikling forløber lige hurtigt. Hinrichsen skelner her mellem den intellektuelle, den moralske og den æstetiske formåen – det vil sige sansen for henholdsvis det sande, det gode og det

skønne eller ophøjede. Disse tre evner styrker hinanden, men det er den intellektuelle udvikling, der først lader sig fremme. Bedst gøres det gennem »forstandsøvelser«, hvor børnenes opmærksomhed, fantasi og evne til selvstændig tænkning øves. I denne proces kan man passende bibringe eleverne sprogkundskaber og »nyttige sagkundskaber«. Hensigten er at lære børnene at bruge deres selvstændige tænkeevne for derved at forårsage deres udgang af »deres uformåen til at tænke selv«.

I alt dette gælder det om at følge naturen. Eftersom sprog og tankegang er nært knyttet sammen, må man starte med at øve eleven i at benævne ting. Men det er helt essentielt ikke at tage fat på ting, som børnene ikke kan gøre sig begreb om: ikke at forme indlæringen som en udenadslære, men derimod tage udgangspunkt i de ting, børnene umiddelbart omgiver sig med i hverdagen, og som de allerede har et fortroligt forhold til. Børn har, mener Hinrichsen fuld af tillid til børnenes natur, allerede set og erfaret meget – og pædagogen kan derfor roligt tage udgangspunkt i deres forråd af forestillinger.

For at kunne give undervisning i den rette ånd bør et kærligt tillidsforhold oprettes mellem lærer og elev. I sin protokol skitserer Hinrichsen, hvordan han forestiller sig de allerførste timer med de to drenge kunne forløbe. Hinrichsen planlægger at bede prinserne vise sig deres legetøj og andre kære ting, efterhånden vil de så gå igang med at tale om tingene – han vil forsigtigt rette dem, når de bruger forkerte ord (de skal nu for første gang i deres liv tale tysk), og han vil øve deres iagttagelsesevne, sprog og fantasi og vække deres videbegær. Undervisningen skal begynde som en leg, og den rationelle, målrettede opdragelse skal ske nærmest umærkeligt.

Hans Hinrichsen var ikke ukendt

for hertugen, da han blev ansat som huslærer for de to små drenge, ellers havde hertugen nok heller ikke overladt den vigtige næste generation i hans hænder. I 1797 møder vi ham i kilderne som reorganisator af skolen i hertugdømmets andet, men noget sekundære, centrum: Gråsten. Her føres de samme tanker igennem, som vi har mødt i protokollen. Skolen i Gråsten skulle indrettes med to klasser, have vægt på faktuelle fag og endnu en lærer, udover Hinrichsen selv, skulle ansættes, med egen bolig og anstændig løn; at sikre lærerens anseelse og gode forhold var en del af tankerne. Ikke mindst interessant er det, at skolen efter Hinrichsens forslag skulle have en form for gymnastikplads, til både »bevægelses- og stillelege«. Hinrichsen er dog klar over, at dette er et så fundamentalt nyt forslag, at han anbefaler hertugen, at lærerne indleder med stillelegene i skoletiden, og at bevægelseslegene, dvs. gymnastiske øvelser, de første par år kan benyttes som belønning for de særligt artige og flittige elever, da han ellers frygter, at de sørgeligt konservative og uvidende forældre ikke vil være med til dette nymodens foretagende. Modellen var kendt fra Brahetrolleborg, hvor J.L. Reventlow ti år forinden som belønning af flittige elever lod dem deltage i legemsøvelser og lege.⁹ Hinrichsen spår da også, at forældrene i løbet af et par år har vænnet sig til ideen, og at gymnastiske øvelser så kan lægges direkte ind i undervisningen. Et andet vigtigt indslag i skolen efter Hinrichsens ideer var, at læreren hvert år skulle samle de nye elever og lære dem at kende i nogle dage før selve undervisningen begyndte.¹⁰

Hinrichsen var således velkendt, om end han er mærkeligt fraværende i kilderne til såvel skolen i Gråsten som generelt. Men det er vel ikke usandsynligt, at det store og grundige arbejde, som han lagde i reorganise-

ringen af skolen i Gråsten, gjorde ham til en mulig kandidat for hertugen, da denne skulle til at ansætte huslærer. Og det kan vel også med rimelighed formodes, at Hinrichsen har været endnu tættere på hertugen end blot som skolelærer i Gråsten. Efter alt at dømme var han søn af Hinrichsen, som var godsinspektør i Gråsten indtil 1806,¹¹ og i så fald en del af de ypperste fire til fem familier i hertugdømmets embedsmandsstab på denne tid: Hinrichsen, Matthiessen, Petersen, Jessen og senere familien Bahrt.¹² Disse familier tjente også som hoffolk ved det relativt lille hof i Augustenborg, og Hinrichsen har antageligt været med sine forældre ved større selskabelige lejligheder i hertugdømmets liv. Han kan således måske allerede tidligere end 1800 have været udvalgt til sin gerning, og han har måske ligefrem fået sin uddannelse på hertugens regning; et forhold, der er kendt fra de andre højstående familier i hertugdømmet.¹³ Under alle omstændigheder har Hinrichsen ikke været en hvem som helst omkring 1800, hvor han blev ansat til at tage vare på de to prinsers opdragelse.

Filantropistiske idealer og skrifter

Skolesagen og pædagogikken havde i oplysningstiden mange repræsentanter og mange interesserede. En tid, der i den grad regnede med menneskets og menneskelivets formbarhed, med forandringens mulighed, måtte nødvendigvis se opdragelsen som af allerstørste væsentlighed. For skulle befolkningen oplyses, så var det utvivlsomt venteligt, at de bedste resultater ville nås med de endnu ufordærvede børn.

Hinrichsens opdragelsesprogram, som det kommer til udtryk i undervisnings- og opdragelsesprotokollen, er i

høj grad et barn af sin tid, og et eksempel på den filantropistiske pædagogik, som fik så mange tilhængere i 1700-tallets sidste år. Betegnelsen har denne pædagogiske retning fået efter det kendte Philantropin; en skole, som den tyske pædagog Joh. B. Basedow oprettede i 1774, og som var et forsøg på at skabe en ny undervisningsform i modsætning til den fremherskende terpende udenadslære og på at udforme et alternativ til en skoledisciplin baseret på korporlige straffe. Undervisningen skulle i stedet tage udgangspunkt i børnenes egne erfaringer og sansninger, bygge på en legende fremgangsmåde og derved vække elevernes lyst til at lære. Navnet Philantropin havde skolen fået, fordi Basedow og hans tilhængere insisterede på, at undervisningen måtte foregå i et kærligt forhold mellem børn og voksne: der var ikke tale om at banke lærdommen ind i børnenes hoveder eller kroppe, men om at støtte sig til naturens gang i barnet: dets legende lyst, dets iagttagelses- og forestillingsevne.¹⁴

Det lå som en grundtanke i den filantropistiske pædagogik, at kun en forbedret undervisning kunne forbedre mennesket og dermed samfundet (det var mål, der i oplysningstiden gav sig selv). Idealet måtte derfor være, at alle børn opdroges til lykkelige mennesker og nyttige samfundsborgere. Nok følte man sig foranlediget til at starte med de bedrestillede børn, så meget lettere som de og deres forældre var at få i tale. Men det stod klart, at de lavere stænder også burde nyde godt af den nye uddannelses fordele, hvis det nye samfund skulle være inden for rækkevidde.

Filantropismens pædagogiske ideer kan sammenfattes i tre temaer, som også giver essensen af Hinrichsens pædagogiske program for de to hertugelige drenge. *For det første* må opdragelsen og undervisningen følge naturens gang i barnet: man må iagttage

de naturlige udviklingstrin og støtte de evner og kræfter, der er i barnet, på samme måde, som Rousseau havde ment ville være vejen frem med *Emiles* opdragelse. Målet for filantropisterne var at fremelske den selvstændige tankegang, og de veg derfor tilbage for at lære børnene noget, som de ikke havde mulighed for at forstå. I stedet ville de gennem de såkaldte forstandsøvelser, dvs. lette samtaler med børnene om kendte ting, skærpe opmærksomheden og evnen til at ræsonnere. Undervisningen skulle på den måde være mere øvelse end undervisning; den skulle vække børnenes videbegær og lyst til læring og gøre tingene anskuelige for børnene – men samtidig med en god portion nyttehensyn inkorporeret. Læreren burde nemlig drøfte nytten af de fremdragne genstande med børnene, og den megen udenadslære af unyttige ting skulle erstattes af anskuelsesundervisning og almen-nyttige realfag, som børnene kunne få brug for i deres senere liv.

For det andet understregede filantropisterne, at sansningen var basis for al erfaring. Alting måtte begynde med sanserne, og det var derfor af stor betydning at opøve dem: man måtte træne de forskellige sanser og deres samvirken, men i bredere forstand måtte man også opøve kroppen, fordi det var den, der skulle modtage indtryk. Man fulgte i dette Rousseaus tanke, som også Hinrichsen bygger på, at man må skelne mellem på den ene side den kropslige, på den anden side den intellektuelle, den moralske og den æstetiske udvikling, som sker forskudt af hinanden. Det var altså ikke for legemets egen skyld, men fordi den sås som et redskab for sjælen, at kroppen kom på banen i den filantropistiske pædagogik.¹⁵ Det var i dens egen- skab af sjælens redskab, at man satse- de på rationelle og systematiske legemsøvelser. Også praktiske fag som havearbejde eller snedkeri fik plads;

det gjaldt om at sikre børnene deres jordforbindelse.

Når opdragelse og undervisning skulle følge naturen, så var det i betydningen: barnets indre natur. Men også den ydre, grønne natur spillede en rolle i den filantropistiske bevægelse. Således måtte legemsøvelserne helst foregå i det fri, hvis det skulle gå efter den fremtrædende tyske gymnastikpædagog J.C.F. Guts Muths' hoved: i landskabet selv, på en tør eng i randen af en skov og nær en flod eller sø, hvor landskabets dele kunne udgøre passende redskaber for de gymnastiske øvelser.¹⁶ I denne gymnastik ville Guts Muths også helst sætte børnenes små legemer fri i en mere naturlig klæde- dragt, ganske i overensstemmelse med tidens generelle, nye smag for det naturlige. I det hele taget blev naturlige omgivelser ofte set som befordrende for en sund, ægte og ufordærvet opdra- gelse.

For det tredje måtte et kærligt for- hold etableres mellem lærer og elev. Læringen skulle ske med lyst og så vidt muligt i legens form. Det var pæ- dagogens opgave at lægge tingene så- ledes til rette, at børnenes udforsker- trang blev opelsket og deres lyst til læring opildnet. Indlæringen skulle være en fornøjelse for børnene – ikke en sur pligt. Så langt gik den konse- kvente J.L. Reventlow for eksempel, at han insisterede på, at skolebørnene som belønning for flid og dygtighed skulle have lov til at blive en time læn- gere på skolen.¹⁷ Det var et helt cen- tralt punkt i den filantropistiske pæ- dagogik, at de gamle kropslige straffe skulle væk. I stedet skulle skolen på den ene side bruge skamstraffe (f.eks. særlige huer til de udskammede, skammekroge, bortvisning fra skolen), på den anden side benytte sig af beløn- ninger i form af præmier, æresbånd og andre opmuntringer. I stedet for den gamle ydre tvang skulle altså etable- res en ny indre tvang: en følelse af rig-

tigt og forkert skulle skabes i børnenes indre.

Hinrichsen viser sig med sin protokol mere end velbevandret i sin samtids pædagogiske debat. Ganske vist uddyber han ikke sine pædagogiske grundprincipper, men man mere end øjner den filantropistiske pædagogiks tankegods. Han henviser dog også eksplicit til en række af tidens pædagogiske værker. Således ikke mindst til Guts Muths' tanker om den kropslige udvikling som forudsætning for den sjælelige udvikling og om nødvendigheden af legemsøvelser i opdragelsen.

Året efter Hinrichsens ansættelse som huslærer – i en periode, hvor den hertugelige familie stadig opholdt sig meget i København – sendte hertug Frederik Christian, helt sikkert til Hinrichsens glæde og måske ligefrem på hans anbefaling, da også de to drenge til gymnastikpædagogen V.V.F. Nachtegalls nyligt oprettede institut. Dette var det første af sin art i Europa, og her udførtes gymnastik efter Guts Muths' metode med dens blanding af klassiske, græske idrætter, klatren, balanceren og militære øvelser. Lige fra instituttets start i 1799 havde det været velbesøgt af reformvennernes børn og voksne. De to prinser var ved mødet med den Nachtegallske gymnastik henholdsvis 3 og 5 år gamle og har nok været blandt de alleryngste elever, selvom Nachtegall i sit indbydelsesskrift noterer, at det drejer sig om et institut, »hvor *Børn endog fra det 5te Aar kan blive underviste*«. ¹⁸

Hinrichsen var begejstret for Nachtegall. I opdragelses- og undervisningsprotokollen beder han således om tilladelse til, i de perioder hvor han og drengene er i København, at måtte holde fri fra 5 til 7 om eftermiddagen for at kunne overvære de forelæsninger over gymnastikken med tilhørende praktiske øvelser, som Nachtegall fra 1802 holdt sammen med teologen og pædagogen P.H. Mønster. ¹⁹ Af indby-

delsesskriftet til forelæsningerne har Hinrichsen ladet sig overbevise om, at han derved vil blive sat »*istand til at anstille og lede gymnastiske øvelser for prinserne med nytte og uden den mindste fare, hvad der under vore ophold på Augustenborg og Gråsten ville være af vigtighed*«. ²⁰

Drengene skal øve kroppen, fordi den er sjælens redskab. Det gælder for Hinrichsen om ikke blot at styrke kroppens enkelte lemmer, men også om at foranstalte specifikke sanseøvelser. I den forbindelse henviser han til Guts Muths' *Pädagogische Bibliothek* fra året 1800, hvori en lille afhandling gør dette til genstand for målrettede pædagogiske tiltag. Her hedder det, at børn i sig selv har både videbegær og opmærksomhed nok, og det gælder for den gode lærer om at gribe disse øjeblikke, som børnene og deres natur selv skaber. ²¹ Således kan man øve børnenes fornemmelse for talstørrelser ved at lade dem anslå antallet af huse i gaden, antal af soldater i et gæled eller antal fjer på skrivebordet. Hurtigt at kunne overse et antal er nemlig en nyttig evne i det praktiske liv, fremhæver forfatteren. Ligeledes bør man øve dem i øjemål: Hvilket hus er bredest? Hvilken stabel højest? Hvor mange alen er døren høj? Hvor mange mennesker er der i kirken? Hvor mange skæpper er et stykke jord? Ved disse øvelser kan man undgå utallige fejltagelser i fremtiden, hedder det. Også øvelser for følesansen (at øve sig i at færdes i et bælgmørkt rum, klæde sig af i mørke osv.), smagssansen (øve sig i at fastslå, hvad ting smager af, og i at kunne genkende ting på smagen osv.), høresansen (at kunne genkende genstandes lyde, identificere toner og intervaller m.m.) er vigtige, og dagligdagen giver rigeligt med muligheder for at iværksætte sådanne øvelser. Så stor er altså filantropisternes tillid til sansernes betydning, og selvom dette blot er ét element i den

filantropistiske pædagogik, så er tanken bag disse Guts Muthske stiliserede former den samme: at bruge børnenes iagttagelsesevne, bygge på deres naturlige udvikling og at give dem nyttig viden på en måde, der vækker deres lyst til læring.

Det gælder om at gribe de muligheder, der byder sig i omgivelserne: at have det årvågne pædagogiske blik, som gør læringen til en leg for børnene, selvom der bagved ligger udviklede pædagogiske tanker og nøje overvejelser. Dette paradoks har også sat sit præg på Hinrichsens indledning til undervisningsprotokollen: pædagogen

skal udnytte de forhåndenværende ting og gribe den spontant opståede situation, men skal gøre det på basis af rationelle overvejelser. Opdragelsen skal bygge på elevernes egen interesse og lyst og udspringe af en slags ustyret frihed, som alligevel er gennemgribende reguleret: den skal på én gang være spontan og nøje planlagt.

Augustenborg omkring år 1800

Hvor var det, at den filantropistisk begejstrede og lærde Hans Hinrichsen fandt sit virke? Hvor er vi i tid og sted?

Fig. 4. Centrum i det lille hertugdømme var slottet og flækken Augustenborg. Omkring 1800 bestod flækken blot af to gader med huse, som det ses på Nic. Wögens kort, der viser situationen i 1796, hvor hertugen, antageligt af prestige Grunde, lod by og slot optegne på et meget smukt vandkoloreret kort (Udsnit af Nic. Wögens kort 1796, Museet på Sønderborg Slot).

Hvilket samfund var Augustenborg omkring år 1800? En kort beskrivelse deraf vil være på sin plads. Dels fordi det var her, at Hinrichsens idealer om opdragelse skulle omsættes til konkret gerning. Dels fordi al menneskelig aktivitet altid finder sted netop i en given historisk tid, i en given social og kulturel ramme. Augustenborg omkring 1800 er stedet, hvor vi i denne forbindelse konkret kan analysere de store idealer set fra dagliglivets optik.²²

Augustenborg dækker mange ting. Det er den gængse korte betegnelse på det hertugelige dynasti Slesvig-Holsten-Sønderborg-Augustenborg, der er en af de mange sønderjyske hertugslægter, som nedstammer fra kong Christian 3.'s søn, hertug Hans den Yngre. Augustenborg blev i 1651 med hertug Ernst Günther 1. en selvstændig kadetlinie af de såkaldte yngre sønderjyske hertuginier (Plön, Glücksborg, Sønderborg), en anden kadetlinie blev (Slesvig-Holsten-Sønderborg)-Beck, der fra 1825 er kendt som det yngre glücksborgske hus, fra 1863 det danske kongehus. Hertug Ernst Günther 1. var gift med Augusta af Glücksborg, og efter hende opkaldte han sit første slot. Augustenborg blev bygget omkring 1660 ca. 7 km. uden for Sønderborg by ved det, der kom til at bære navnet Augustenborg fjord, hvor også det nuværende slot er beliggende. Navnet kom således til ikke blot at betegne slottet, men altså også slægten og området. Augustenborg blev endvidere navnet på hele hertugdømmet og ydermere på den flække, der voksede op omkring slottet på Als. Med tiden blev hele den søndre del af Als hertugelig, modsat den kongerigske nordre del med centrum i Nordborg, og efterhånden strakte hertugdømmet sig videre, således at det omkring 1800 havde indtaget det slesvigske fastland med et andet centrum i jagt- og sommerslottet Gråsten.

Fig. 4 giver et indtryk af stedet Augustenborg omkring 1800 med flæk-

kens opbygning som stræbende mod slottet, de sociale skel udtrykt også i den fysiske plan, flækkehusenes placering i ly af, men også ledende op til, slottet, og deres efterligning af dette i udseende. Indtrykket kan underbygges af en social indikator, nemlig de oplysninger, som folketællingen fra 1803 kan give.²³ I 1803 havde Augustenborg 424 talte indbyggere, de 96 boede på slottet og var i direkte hertugelig (hof)tjeneste. Lidt over halvdelen af hele flækkens talte befolkning var kvinder, og hele 56% var 30 år eller derunder. Ikke overraskende var 2/3 da heller ikke gift. Det var et ungt samfund med mange ugifte mennesker, der som oftest var i tjenende stillinger, enten ved hoffet eller i de større husholdninger i flækken. Og det var et samfund, der bestod af mennesker dybt afhængige af den hertugelige orden og det hertugelige hierarki. De var også medskabere af denne orden ved som undersætter at være netop det: undersætter. Augustenborg var, både fysisk og socialt, et hierarkisk opbygget samfund, som de europæiske samfund i tidlig moderne tid generelt var det. I enevældens Danmark stod kongen på samfundets absolutte top. I Augustenborg var det hertugen. Og det var hertugens børn, som Hans Hinrichsen var sat til at opdrage. Men det var med en pædagogik baseret på en filosofi om menneskeværld, uddannelse og oplysning i bagagen, at han gik til denne opgave.

Fra 1794 til 1814 var den regerende hertug som nævnt Frederik Christian 2. Han var i 1786 blevet formælet med den danske prinsesse Louise Augusta, og selvom de synes i begyndelsen at have holdt af hinanden, var det dog ikke noget udpræget inklinationsparti. Baggrunden var i stedet den såre prosaiske, men politisk højst prekære, at det i 1780'erne så ud til, at det danske kongehus var ved at dø ud. Kong Christian 7. var sindssyg, og dronnin-

gen var allerede i forbindelse med Struenseeaffæren blevet forvist til Celle, hvor hun døde. Louise Augusta, som ikke var kongens datter, men Struensees, blev dog altid anerkendt som ægte. Kronprinsen, fra 1808 kong Frederik 6., havde ingen sønner, og det samme gjaldt endnu arveprins Frederik. Kort fortalt var problemet, at uddøde den gamle kongestamme, ville Holsten, og måske også Slesvig, arves af augustenborgerne, som på dette tidspunkt var de eneste resterende hertuger af Slesvig-Holsten med fuld arveret. Kongerigerne Danmark og Norge ville derimod, da der her efter Kongeloven gjaldt betinget kvindelig arvefølge, tilfalde kronprinsens søster, altså Louise Augusta og hendes arvinger eller, med helt uoverskuelige følger, tilfalde kronprinsens døtre og deres linier.²⁴

Statens helhed stod på spil, og ideen var så, at med ægteskabet mellem Frederik Christian og Louise Augusta ville monarkiet kunne forblive samlet gennem deres fælles arverettigheder. I den danske statsenhed blev augustenborgerne således endog særdeles vigtige, omend ægteskabets politiske vægt blev noget formindsket af den senere kong Christian 8.'s fødsel samme år som ægteskabets indgåelse. Men sammenhængen blev bekræftet i næste generation, da det endnu engang så ud til, at det danske kongehus kunne dø ud. Christian 8. forelskede sig nemlig i, og blev gift med, Frederik Christians og Louise Augustas datter, Caroline Amalie, søster til de to prinser, som huslærer Hinrichsen skulle til at opdrage i 1802.

Filantropistiske idealer i praksis

Det kan se ud som et paradoks, at et moderne, progressivt, endog radikalt opdragelsesprogram skulle være udar-

bejdet til sønnerne af en hertug, der i skolehistorien mest er kendt som »skolereaktionens klare hjerne«, og som vi hidtil mest har mødt i dynastiske og hierarkiske sammenhænge. Men det er måske kun tilsyneladende et paradoks. Hertugen var nemlig selv en særdeles veluddannet mand, og han havde fra sine unge år, og mange år før han selv fik børn, næret en levende interesse for pædagogiske spørgsmål og navnlig for nye tyske, pædagogiske ideer. Især var han optaget af C.G. Salzmanns ideer om en ny undervisningsform, hvor indlæringen skulle foregå som en leg, uden trættende katekisationer og udenadslære og i et kærligt forhold mellem børn og voksne, ligesom han også var optaget af Salzmanns konkrete skoleforsøg og med interesse læste beskrivelsen heraf.²⁵

Efter ægteskabet med Louise Augusta i 1786 faldt det da også hertugen naturligt at udvide sine pædagogiske interesser til også at omfatte hende. Han læste forskelligt med hende i opdragende øjemed, og han forærede hende et eksemplar af den tyske pædagogiske forfatter J.H. Campes *Väterliche Rath für meine Tochter* med indstregning af de steder, som hun især burde lægge mærke til.²⁶ I denne bog bliver kvinden gjort opmærksom på, at hendes bestemmelse (af såvel naturen som samfundet) er dobbelt: både som menneske og som kvinde. Som menneske er hun bestemt til at gøre sig selv og andre lykkelige ved at udvikle og bruge alle kræfter og evner i den sfære, indenfor hvilken hun er født. Som kvinde er hendes bestemmelse at være hustru, moder og forstander for husførelsen, og kun ved at opfylde denne bestemmelse kan hun opfylde sin bestemmelse som menneske. Hun er skabt som afhængig af manden, men kan på forskellig måde mildne denne afhængighed. For at opfylde sin bestemmelse må hun helst være så meget med i husarbejdet som

muligt – det styrker og hærder. Hun bør ikke søge at glimre hverken ved kunstneriske talenter, lærdom eller kropslig skønhed, men derimod udvikle egenskaber, der modsvarer hendes bestemmelse: hjertets renhed, en sand fromhed, kyskhed og undseelighed, beskedenhed og ordenssans, sparsommelighed og sagtomdighed.²⁷

Lige før sit ægteskab havde hertugen været på et endog særdeles ambitiøst studieophold ved Leipzigs Universitet i 1783-84, hvor han for øvrigt var sammen med Reventlowerne. Som en del af rejsen til eller fra Leipzig besøgte hertugen sammen med sin mentor, den hjemlige hofpræst Jessen, det nyoprettede seminarium i Kiel, og også Salzmanns mønsterskole i Schnepfenthal skulle have været besøgt – det sidste blev dog forpurret af pludseligt opståede andre planer. Jessen måtte begive sig afsted til skolen alene.

Længe havde det altså været den tyske pædagogik, der var genstand for hertugens interesse, men også dens forløbere og inspirationskilder var opmærksomheden værd. I 1792, endnu fire år før de selv fik børn, læste de to ægtefæller sammen Rousseaus opdragelsesroman *Emile*, og de fandt, at dette dog i sandhed var den bedste fremstilling af retningslinierne for børneopdragelse. Så alt i alt fyldte teorier om opdragelse og skole meget i Frederik Christians liv. Et af hovedmotiverne for at understøtte digteren Jens Baggesens rejser var da også, at han skulle studere pædagogik i udlandet. Baggesen var for øvrigt den, der henledte hertugens opmærksomhed på digteren og filosofen Friedrich Schillers kummerlige forhold, og det var hertugen, der sammen med grev E. Schimmelman i 1791 stod bag en økonomisk gave til understøttelse af Schiller. Som tak for understøttelsen skrev Schiller fra 1793 sine berømte æstetiske breve til hertugen, med de-

res budskab om muligheden for at kunne opdrage og danne mennesket til en skønnere sfære gennem at udsætte det for det skønne; et hovedbudskab i den såkaldte Weimarklassik, der blev båret af bl.a. Schiller og Goethe, og som harmonerede med hertugens interesse for dannelse og pædagogik. Kendetegnende for hertugens måde var det oprindelige følgebrev til understøttelsen til Schiller blot underskrevet »to menneskevenner«.²⁸

Hertugens egen solide uddannelse og levende interesse i tidens pædagogiske strømninger satte sig sine spor, og det var med en gennemgribende »oplyst ånd«, at hertugen gik ind i sit ægteskab, lod sine børn opdrage, og deltog i den danske statsadministration, specielt hvad angik både den højere og lavere uddannelse. Han var således patron for Københavns Universitet, og da der i 1790 var blevet nedsat en kommission til forbedring af de lærde skoler, blev Frederik Christian dens selvfølgelige formand. I København, hvor hertugen og hertuginde opholdt sig hele vinteren pga. hofflivet og deltagelsen i statens styrelse, tilhørte de de lærde cirkler omkring familierne Schimmelman, Reventlow og Stolberg; dem, der bar den sene oplysningstid og tidlige romantik i Danmark.

Ikke overraskende spillede hertugens egen uddannelse og »lærde disposition« også kraftigt ind på den næste generations opdragelse. Allerede før Caroline Amalies fødsel i 1796 udtrykte hertugen de ideer, som også lå i filantropismen,²⁹ og ganske særligt det forhold, at børn ikke burde opdrages ved hoffet, altså i København, men hjemme på Augustenborg i frisk luft i både bogstavelig og overført betydning. Her var ikke den »evige travlhed med ingenting«,³⁰ hvormed hertugens ligeså lærde søster Louise havde karakteriseret hofflivet i et brev til sin broder, men fuld mulighed for kærlig,

moderlig omsorg og fysiske øvelser og træning, for eksempel i form af træklatrering og svømning i fjorden efter Guts Muths og Nachtegalls anvisninger.

Hertugparret havde nok en datter, men det var sønnerne, og ganske særligt den ældste, der stod i fokus for hertugens interesse: Christian August og Frederik, Hans Hinrichsens to elever (se fig. 5). De er ikke ukendte i dansk historie – vi møder dem senere under oprøret i 1848 som oprørshertugen og Frederik af Nør. Christian August blev som sådan da også den sidste regerende hertug af Augustenborg, da han efter Treårskrigen blev tvunget til at sælge godserne, der udgjorde hertugdømmet, afstå sine arverettigheder til sin ældste søn Frederik, og både han og prinsen af Nør med familier blev landsforvist.³¹

Det skulle imidlertid være 45 år endnu. I 1802 var Christian August og Frederik kun to små drenge, den ene 4 år gammel, den anden kun to, og nu blev de overgivet til den kompetente Hinrichsen til opdragelse efter de mest moderne principper og under tæt overvågning af faderen. Frederik Christian tog som nævnt levende del i drengenes opdragelse og undervisning, selvom han for det meste befandt sig i København. Dette forhold gjorde dog også, at de høje idealer til tider blev noget kompromitteret, da Frederik Christian ofte fandt det nødvendigt at have specielt Christian August med sig. I København blev den unge stamherre af lakajerne og hoffolkene behandlet som den prins, han unægteligt var, trods alle faderens oplyste intentioner. Hinrichsens ansættelse medførte dog, at opdragelsen mere og mere blev forlagt til Augustenborg, der med sin landlige beliggenhed mere svarede til idealerne end København.

Et middel, som hertugen brugte til at få hånd i hanke med drengenes opdragelse, var de af Hinrichsen nævnte

daglige indberetninger, der gør det muligt for os at følge dagens pædagogiske gang på Augustenborg. Det er tydeligt nok, at Hinrichsen hele tiden har søgt at give undervisningen legens form – og det ikke mindst i begyndelsen. Han tilbragte således de første 8 måneder af sin ansættelse med at færdes rundt på slottet sammen med prinserne for at øve dem i at benævne og tale om ting – på tysk. Det er aktiv sprogindlæring, men det er også de af filantropisterne så yndede forstandsøvelser, hvis hensigt det er at begynde på det niveau, hvorpå børnene befinder sig, og så gennem lette samtaler øve sprogsans og selvstændig ræsonnering – og samtidig give nyttig viden om de ting, man træffer på. Hinrichsen kunne også tage sine to små elever med på en køretur i omegnen og øve børnene i at benævne alt, hvad de så i landsbyerne. Ind imellem ville de lege »rejse til Hamborg«; en leg, der bestod i, at de alle tre satte sig ind i en vogn og foretog en imaginær tur sydpå. Når de legede, at de passerede grænsen, skulle de så slå over i tysk.

I 1803 blev skoledagen lidt mere direkte rettet mod indlæringen. Læsning og regning kommer ind i skemaet, men stadig spiller praktiske øvelser og ikke mindst legemsøvelser en væsentlig rolle. Prinserne gør ivrigt gymnastik efter Guts Muths' metode – klatreøvelser ikke mindst – og de svømmer i Augustenborg Fjord.

Et eksempel fra opdragelses- og undervisningsprotokollen viser, hvordan dagen kunne se ud. Året er 1806, børnene er nu henholdsvis knapt 8 og knapt 6 år gamle, dagen er den 19. maj:

»7¹/₂-8¹/₂: Blev de overordnede punkter i Deres Durchlauchtigheds brev til prins Christian omtalte, ved hvilken han var temmelig uopmærksom. Jeg gjorde ham indholdet så tydeligt som muligt, så han nu forstår brevet indhold fuldstændigt og har fået et foreløbigt bevis

for geografiens arbejde, som så vil blive ham mere og mere tydelig jo mere geografi han lærer.

8-8³/₄: Blev der læst 12 sider i læsebogen med lyst og opmærksomhed.

11¹/₂-12: Blev nogle klatreøvelser foretaget af begge prinser med lyst og flid.

12-1¹/₄: Først skrev prins Christian efter en fortrykt tekst en side i sin skrivebog med flid. Imens bogstaverede prins Frederik en halv side i sin bog med nogen lyst og opmærksomhed. Han skrev også halvanden side på sin regnetavle med

megen flid. Imens blev prins Christian øvet i hovedregning, ved hvilke øvelser han var ret opmærksom.

3¹/₂-9: Var prinserne med mig på jagtvirererne ved Adserbølle, hvor de opførte sig ganske godt. Ved tilbageturen fra Adserbølle målte vi vejen med en stav, i hvilken øvelse de fandt megen fornøjelse«. ³²

Dette uddrag lader os se mange filantropistisk-pædagogiske træk: Der er klatreøvelser og praktiske øvelser, der er træningen i bedømmelsen af afstande, og der er insisteringen på, at børne-

Fig. 5. Grøppebillede af de hertugelige børn: Frederik Emil August (1800-65), Caroline Amalie (1796-1881) og Christian Carl Frederik August (1798-1869). Malet af Hans Hansen, ca. 1805. Billedet udtrykker fint tidens idealer: natur, kærlighed, sammenhold, kontrollerede bevægelser, naturlige lokker, frie klæder til fri leg. I 1805 havde drengene været i Hinrichsens hændet i godt 2 1/2 år (Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, Hillerød).

ne skal lære det nyttige og jordnære. Det er også bemærkelsesværdigt, at der her som i resten af protokollen hele tiden sker en indrapportering af prinsernes lyst eller ulyst, flid eller uopmærksomhed, for i en pædagogik, der i den grad byggede på elevens lyst til læring, måtte graden af opmærksomhed, lyst og flid blive helt central. Endelig bemærker man viljen til at gribe naturligt opståede situationer: slotsparken og fjorden giver mange naturlige muligheder for leg og øvelser, ligesom prinsernes udflugter i omegnen gør det. Når de er i Adserbølle for at se på jagtterrænet, vel nok for at lære om jagtens områder, landskaber og vildt; alle vigtige kundskaber for en kommende hertug og dennes broder, griber den gode pædagog lejligheden og lader børnene måle afstanden den lille mils vej hjem. Leg – men også de første trin i at lære opmålingskunsten.

Som det fremgår af uddraget, benyttede Frederik Christian også en anden måde til at have nogen kontrol med opdragelsen. Når han er i København, sender han drengene opgaver og spørgsmål i breve – eller han svarer på deres. I disse viser han fortrolighed med også den mere praktiske side af pædagogikken, som når han i et brev til Christian August stiller ham en opgave, der skal lære drengen at beregne fladearealer. Han lader sønnen forestille sig, at ridebanen i slottets gård skal plantes til med træer med en nærmere angiven fast afstand imellem på begge leder. Hvor mange træer skulle man i givet fald bestille hos gartneren? Dertil, forklarer Frederik Christian, måtte man jo kende ridebanens mål og dens fladeareal. Igen et eksempel på betoningen af anskuelsen i undervisningen; af at undervisningen må tage udgangspunkt i nærværende og nyttige ting, og på at man holder det at overbevise eleverne om det fornuftige og fornøjelige ved det at lære for lige så vigtigt som indlæringen selv.

Af opdragelses- og undervisningsprotokollen fremgår, at Hinrichsens undervisning er en altomfattende beskæftigelse, som rækker fra morgen til ud på aftenen alle ugens dage. Hinrichsen er slet og ret sammen med drengene hele tiden. Den pædagogiske opgave er af en sådan art, at den fordrer vedholdenhed og ikke tåler afbrydelser i sin rolige gang.

Prinser og filantropisme

I kilderne til prinsernes opdragelse er det dog også muligt at spore opdragelsens videre forløb. Hinrichsen bemærkede i sin pædagogiske indledning, at omkring 10 til 12 års alderen måtte der vælges, hvilken løbebane eleven skulle have. Dette generelle udsagn var naturligvis i nogen grad ude af trit med virkeligheden for hans to hertugelige elever; deres fremtid var jo nærmest bestemt. Men Hinrichsens observation holder også i dette tilfælde som et styrende ideal for, at i denne alder skal undervisningen og den videre dannelse af eleverne skifte spor. Omkring 1808, altså da Christian August var omkring 10 år og Frederik 8 år, skete der da også visse forandringer i deres opdragelse, der kan sætte de høje idealer noget i relief.

Fra 1808 til 1809 blev Hinrichsen mere og mere afløst af to nye lærere, begge teologer, der skulle tage sig af den videre uddannelse. Til latin, dansk, etik og »antropologi« blev hyret professor ved universitetet i København, Peter Krogh-Meyer, en af de filantropistiske foregangsmænd i Danmark og lærer bl.a. ved de to filantropistiske skoler Christianis Institut og Efterslægtsselskabets Skole. Han er i den hertugelige tradition erindret som en højst kompetent, mild og retskaffen person, og alt tyder på, at han og specielt Christian August kom til at stå meget nær hinanden, et ikke atypisk

træk for tidens huslærere. Krogh-Meyers kollega, der indledte sin gerning året efter, var rektoren for latinskolen i Glückstadt, Friedrich Germar. Han var svigersøn af hofpræsten i Augustenborg, som han da også først var hjælpepræst hos og siden afløste. Germar er erindret som en farverig, livlig verdensmand. I stil med Hinrichsen skulle de to også indgive ugentlige rapporter, og fra efteråret 1811 blev der gennemført terminsprøver og to større eksaminationer per år, alle ledet af faderen til dennes død i 1814.

Fra ugeprotokollerne og fra prinsernes skoleskemaer er det muligt at få et godt indtryk af, hvad det videre var meningen en prins skulle lære, og også et indtryk af ændringerne i de to drenge opdragelse.³³ I 1809 blev de undervist af Germar i tysk læsning, skrivning og ortografi, regning og matematik, tegning, historie og geografi. Krogh-Meyer tog sig af latin, dansk læsning, skrivning og ortografi, religion (konfirmationsforberedelserne op mod konfirmationen i 1815 og 1816 var nu begyndt), og forstandsøvelser. I sommeren 1810 endvidere bibellæsning, og i sommeren 1811 udvidede Germar med geometri. I november 1813 kom også større skriftlige arbejder på både dansk og tysk ind i billedet, og sideløbende med alle disse emner blev drengene undervist i fransk, gymnastik, dans, ridning, fægtning og musik. Karakterer for god opførsel hørte med. Da faderen døde i 1814, fik drengene dog lidt friere tøjler af moderen, et frirum der bl.a. blev udnyttet til en voldsom stigning i antallet af jagt-udflugter, men også til moderne læseemner som mekanik, matematisk logik, fysik, og diverse militære emner såsom fortifikation og feltmåling.

Uddannelsen var dog ikke afsluttet med de nævnte konfirmationer, og i 1817 tog prinserne på den i højere kredse stadig helt traditionelle *grand tour* ned gennem Europa.³⁴ Den var

dog ikke meget lig faderens i 1780'erne, der havde fokuseret på lærdom og universiteter.³⁵ Forskellen viste sig allerede ved valget af mentor, den franske officer de Bretteville, og turen var planlagt til tre år for også at få tid til fornøjelser. Og det blev der. Gennem Kiel og Hamburg og Berlin nåede de først på familiebesøg hos farbroderen Emil, som pga. et uheldigt ægteskab boede i Leipzig. Derefter fortsattes til Dresden og Karlsbad, hvorefter man nåede frem til den egentlige destination: Genève. På Genèves universitet var det ideen, at de to skulle studere militære discipliner, musik, moderne sprog og historie, jura, filosofi, naturvidenskab og landskabstegning, men universitetet var tilsyneladende en skuffelse, og kun fortifikationsundervisningen var virkelig en succes. I stedet blev der efter alt at dømme brugt en del tid på ture i de schweiziske alper og på udflugter i Tyrol.

I efteråret 1818 fortsatte da også touren til det i tiden særdeles moderne turistland: Italien, hvor de først via Milano, Torino, Genua nåede til Firenze, hvor seks uger blev fordrevet med store fester og selskabelighed. Så fortsattes med et par dage i Rom videre til Napoli, hovedstaden i kongeriget Begge Sicilier, der ikke mindst var kendt for sin livlighed. Der blev dog også tid til en jagt efter vild bjørn og besøg ved flere arkæologiske udgravninger, for eksempel tegnede Christian August de særdeles velbevarede templer i Paestum i sin stambog. Så var det endnu engang tid til at vende sig mod Rom for at nå karnevallet der og besøge kunstnerkolonierne; prinserne fik deres buster gjort af Thorvaldsen, der også fungerede som deres fremmedfører.³⁶

Germar hjemme anbefalede dog endnu et universitetsophold, så det næste semester blev anvendt i Heidelberg, hvorefter rejsen fortsattes endnu engang, denne gang til Paris via en lang

tur gennem Sydfrankrig. I Paris blev dels det kongelige hof og deputeretkammeret besøgt, dels blev der købt en masse møbler hjem til Augustenborg. Frederik forblev i Paris, hvorimod Christian August rejste videre til England, hvor han ikke mindst dyrkede sin lidenskabelige hesteinteresse og vel fandt et ideal i landadelens liv med jagter, heste og politik. Dog skulle de jo hjem, og i maj 1817 mødtes de to på vejen til Augustenborg fra henholdsvis Cuxhaven og Paris. Deres opdragelse og uddannelse var, så vidt skønnes, færdig. Vi må formode, at de havde lært, hvad der havde syntes rimeligt for unge prinser.

Opdragelsen forløb dog ikke uden visse brud i dens indhold og metoder omkring 1808-10. Det er oplagt, at de høje filantropistiske idealer var blevet noget kompromitteret, og at den opdragelse, der næsten svarede for godt dertil, ændredes noget. Undervisningsformen var blevet en hel del fastere, men opererede med sit system af belønninger og karakterer, flidspræmier

og udmærkelser stadig med et filantropistisk indhold, vel garanteret af Krogh-Meyer. Fagkredsen var blevet en hel del større og indeholdt nu også fag med vægt på høvisk anstand og *savoir-faire* i den store verden; elementer, der ikke var en del af den filantropistiske tanke. Dette gælder også et af de større stridspunkter, nemlig religionsundervisningen, som børnene nu fik op mod konfirmationen. Og børnene havde fransk danselærer, vel for at lære dem den rette, standsmæssige væremåde og høviske anstand; en kropslig opdragelse, der bestemt ikke var i den Guts Muthske ånd, som netop bevidst antiaristokratisk tog afstand fra figurridning, fægtning og dans som legemsøvelser, der kvindagtiggjorde, og istedet ville have rask udendørgymnastik.³⁷ Man kan sige, at den filantropistiske opdragelse med tiden blev erstattet af en skolehverdag, hvis implicitte menneske- og barnesyn og pædagogikopfattelse ikke på alle punkter synes at have været forenelige med de forrige principper.

Fig. 6. Augustenborg slot er bygget i årene 1770-76, og er et strengt symmetrisk og forholdsvis sparsomt udsmykket anlæg. Midterpartiet domineres af en gennemgående risalit, der hæver sig i alle hovedfløjens tre etagers højde, og som afsluttes af store, hævede frontoner med det hertugelige våben i sandstensrelief (Stik fra ca. 1840. Nationalmuseet).

Man kan overveje grundene til disse ændringer. Det mest oplagte er jo imidlertid, at filantropismen simpelthen ikke levede op til de krav, man fandt at måtte stille til prinseopdragelse. Det kunne være meget godt med et princip om anskuelsesundervisning, om at opøve elevens evne til selvstændig tankegang, og med et mål om at skabe et retskaffent menneske i balance med sig selv, andre og naturen. Men der måtte øjensynligt helt andre konkrete tiltag til. Prinserne skulle have bestemte færdigheder: tale latin, regne, læse, skrive og tale flere moderne sprog. Og de skulle kunne en lang række sociale færdigheder; danse, ride, fægte, kort sagt: føre sig, det som filantropismens forgængere i fyrsteopdragelse havde lagt så megen vægt på, og som man som oftest sammenfattede i ordet *decorum*, men som filantropismen så på med foragt som fremmedgørende og kunstigt.

Og prinserne skulle kende samfundets sociale pyramide og vide, at de stod på dets top med de pligter og rettigheder, som det gav. De skulle kende deres historiske ret til at være dem, de var, nemlig hertuger, aristokrati, adelige, per definition af en anden, og bedre, sort mennesker end alle andre, med pligt til at tænke på de mindre heldigt stillede, men også med krav på at være de fremmeste. Og de skulle lære den vanskelige stilling, det er, på én gang at være et individ, frit og tænkende, og leve i et dynasti, som de, og da ganske særligt stamherren, kun var sat til at forvalte til næste generation. De, og igen ganske særligt Christian August, skulle kunne denne forvaltning. Både konkret som godsherre, jagtherre, politiker, domsmyndighed og så videre. Og mere skjult, men egentligt mere fundamentalt, som videreføreren af standarden sat af den succesrige fader. I det store perspektiv var det det tidligt moderne Europas grundvold, forskel, der stødte sammen med tilløb til revo-

lutionære idealer om lighed. Konkret i Augustenborg var denne kamp for anerkendelse af at være hertuger i netop denne periode dertil blevet akut. Endnu engang handlede det om arveretten til hertugdømmerne.

I 1767 var der indgået en endelig traktat med de arveberettigede linier angående Slesvig, og den generelle fortolkning var den, at Slesvig fra da arvedes gennem kongehuset alene, en fortolkning som dog aldrig rigtigt vandt fodfæste på Augustenborg. Anderledes med Holsten. Holsten var statsretsligt et len af Det hellige tyskromerske Rige. I 1806 blev dette rige imidlertid opløst på krav fra Napoleon, og den danske kronprinseregering søgte at inddrage Holsten som et herreløst land under den danske krone. Den danske konge var nemlig formelt Holstens hertug og i sin egenskab af hertug nu uden feudalherre. Dette skete under protest fra Frederik Christian, der da også fik sagen forhalet, men et stød havde det under alle omstændigheder været. Hertugen havde følt sit dynastis rettigheder gået for nær.

På en lidt anden måde gentog dramaet sig så i 1810; denne gang var anledningen det svenske valg af en ny tronfølger efter Gustav 4. Adolf, der var blevet afsat. Som konge sad Karl 13., men han var barnløs, så en ny kronprins med et levedygtigt dynasti skulle vælges. Stockholms øjne faldt på hertugens yngste broder, Christian August, hvad var til Frederik 6.'s store utilfredshed, da han selv havde forhåbninger om den svenske trone. Kort efter sit valg døde Christian August imidlertid pludseligt, og endnu engang rullede kabalerne i Stockholm. For at forhindre et valg af hertugen satte Frederik 6., ved hjælp af en flotille kano-både og et påskud om beskyttelse mod et svensk komplot, hertugen under veritabel husarrest på Als, og svenskerne valgte i stedet den franske general Bernadotte til tronfølger. På

Augustenborg havde hertugen imidlertid opfattet sagen ganske klart. Han nedlagde alle embeder i Danmark og trak sig tilbage med en sikker forvisning om, at hans dynasti var truet.

Dynastiets besværligheder med at blive anerkendt kan ganske udmærket hænge sammen med ændringen i prinsernes opdragelse. Frederik Christian skrev en afhandling om sit syn på dynastiets rettigheder og situation, som han tilskødede Christian August, og den megen vægt på indlæring af historie har med en vis sandsynlighed fulgt dette skrifts linie. I hvert fald var episoden i 1806 et klart anslag mod dynastiet. Det var blevet et akut problem, at prinserne kunne videreføre dynastiet i sin gamle rang og ret.

På den anden side var ændringerne i opdragelsesprincipperne og undervisningens indhold omkring 1810 forudset; det var helt i overensstemmelse med Hinrichsens planer, at der skulle ske ændringer omkring dette tidspunkt. Det var nemlig en grundtanke i filantropismen, at ungdomsårene (fra ca. 12-års alderen) krævede særlig opmærksomhed fra opdragerens side, og at der til denne livsperiode hørte særlige muligheder og farer.³⁸ Men for de to prinsers vedkommende blev ændringerne nok større end forudset. Generelt var der omkring 1810, med Englandsrig og kommende statsbankerot, på dette som på så mange andre områder også en reel afmatning i de høje idealer og den store reformiver, som de tidligere årtier havde kunnet opvise – en afmatning, som vel satte sig spor også på Augustenborg, hvor hertugen endvidere følte sig svegen af fortidens idealistiske fæller, kongen ikke mindst. I Europa var de store idealer fra Den franske Revolution ved at være noget kompromitterede med Napoléons erobringskrige og omstyrtelse af den gamle samfundsorden; en omstyrtelse hertugen naturligvis ikke kunne tage let på. Troen på oplysning

og opdragelse havde antageligt fået et grundskud i hertugens tanker.

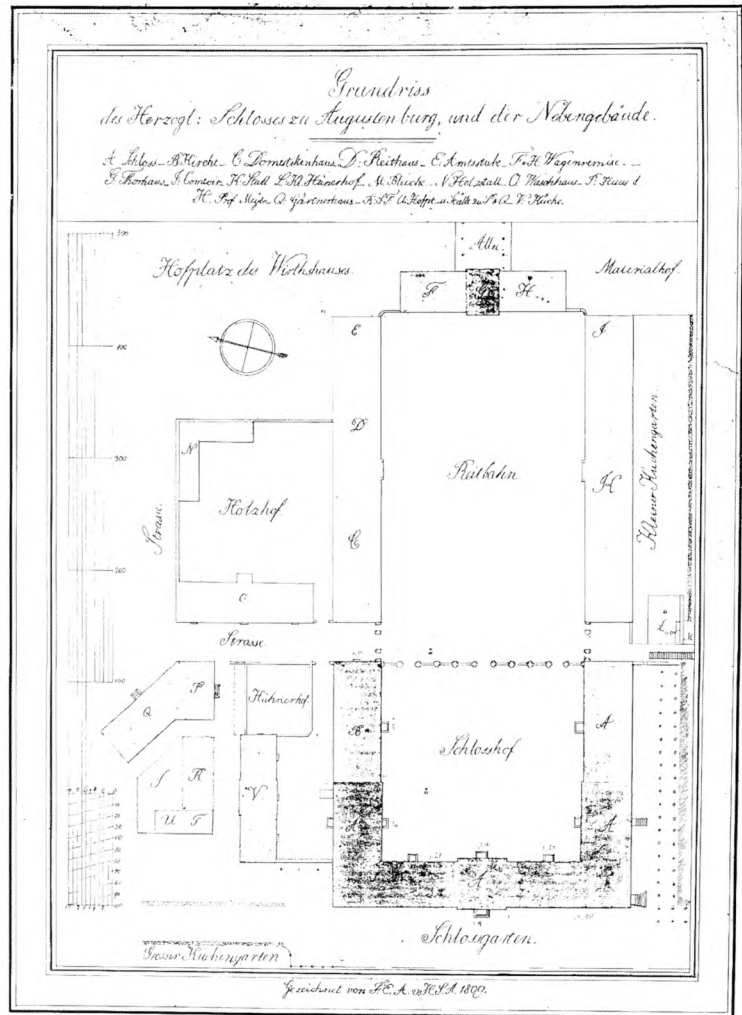
I hvert fald blev prinsernes opdragelse ændret i årene 1808 til 1810 i retning af en meget mere styret form og med »klassiske fyrstediscipliner« på programmet. Og den nye linie blev endnu mere udtalt efter hertugens død i 1814, hvor formynderregeringen, hvori bl.a. hertuginde sad, tog over. Prinsernes treårige rejse gennem Europa illustrerede dette. Deres *grand tour* mindede hverken om faderens universitetsstudier præget af oplysningstiden eller om en filantropistisk inspireret tur.

Elitens skole – almuen skole

Man kunne altså hævde, at trods alt det fortrøstningsfulde mod, som den filantropistiske opdragelse var iværksat med, viste den sig i længden ikke helt at kunne slå til ved uddannelsen af prinserne. Men det er ikke kun over tid, det augustenburgske pædagogiske projekt fremstår som modsætningsfuldt og komplekst. Også i forholdet mellem de tanker, Frederik Christian gjorde sig om sine egne sønners uddannelse, og hans opfattelse af almueskolen kommer et paradoks til syne.

Som det er fremgået, mente Frederik Christian i tråd med den filantropistiske pædagogik, at en god uddannelse var et nødvendigt middel til at skabe mere fornuftige, lykkelige og oplyste mennesker. Det kom til udtryk i hans arbejde i statsstyrelsen med både det lavere og højere skolevæsen, ligesom han også det meste af sin regeringstid var beskæftiget med reorganiseringen af det augustenburgske skolevæsen. Hinrichsens planer til en forandret skoleordning i Gråsten – og måske også selve hans ansættelse dér – er et eksempel herpå. Gennem hele Frederik Christians tid er der en vis, fast idé at ane bag de augustenburgske skoletanker; en bestemt blanding af oplys-

Fig. 7. I 1809 tegnede prins Frederik en grundplan af slotsområdet, vel som en del af sin tegneundervisning med Hinrichsen. For den lille prins var hertugdømmets verden mindre end på Wögens' kort fra 1796. Frederiks verden var, ud fra denne tegning, slottets område. Men tegne, det kunne den lille 9-årige fyr (G II 575-a2. Hærarkivet. Kort og Tegninger. Rigsarkivet).

ningsidealer og konservatisme. Frederik Christian var ikke blot reaktionens mand, og når hans skoletanker kan karakteriseres som aristokratiske, er det nødvendigt at understrege, at de var aristokratiske i den forstand, at det var med en fuld forståelse for både aristokratens pligter over for undersåtterne og deres pligter over for ham.

Den almindelige holdning blandt den filantropistiske pædagogiks fortalere var, at skulle den store, forbedrende indsats, som de drømte om, lykkes, så måtte hele befolkningen oplyses, ikke mindst den brede befolknings børn. Alligevel blev det for de fleste pædagogers vedkommende uddannel-

sen af borgerskabets børn, de kom til at koncentrere sig om. Det var da også mest med hensyn til den lærde skole – og så med hensyn til sine egne børn –, at Frederik Christian rigtigt forestillede sig idealerne fungere. I en række skrifter om den lærde skole fra 1790'erne gør han sig således til talsmand for, at der må være en væsensforskul på almueskolen og den lærde skole. Almuen er ikke så vant til at bruge sin egen tænkeevne og dømmekraft, og derfor må man i almueskolen indprente mange ting i hukommelsen, som i den lærde skole kunne have været lært med eftertankens hjælp. Det gælder i særdeleshed religionen,

som for almuen kun kan blive en passiv autoritetstro og en følelsesreligion, mens de mere lærde kan nå til et »*ræsonneret samtykke*« og en religion baseret på både fornuft og følelse. Den selvstændige tankegang må holdes væk fra almueskolen, for ingen skal lære noget, som ikke bliver ham til nytte i livet; bonden skal lære at elske sin stilling og sine sysler, »*sin simple, ensformige, stille levemåde*«. En større uddannelse ville ikke gøre ham lykkeligere. Anderledes med de højere stænder, som har muligheden for – og dermed pligt til – at skaffe sig en højere åndsuddannelse.³⁹

Det var også de efter hans mening for store fordringer til almueundervisningen, der først og fremmest generede Frederik Christian ved lovforslaget af 1799 om skolerne på landet. Hovedanken her var, at det ville være at skyde over målet at give almuen undervisning, der lå ud over at øve den sunde menneskeforstand på praktiske forhold og give børnene moralsk dannelse og en retskaffen tænkemåde. For megen undervisning ville blot være en kim til utilfredshed med standen.⁴⁰

I Augustenborg blev der således ikke nogen skolereform svarende til den danske af 1814, og hertugen fortsatte med sine ikke-seminarieuddannede lærere i landsbyskolerne, hvad Christian August også gjorde frem til 1848. Hertugen fandt, at hans skolesystem fremmede en sund udvikling med vægt på gode kundskaber uden at stille for høje krav til hverken elever eller lærere. Det synes nærmere, at det eneste ufravigelige krav var, at lærerne selv skulle besidde nogen højere uddannelse og kunne godt tysk – at sproget unægteligt udgjorde et problem for hertugdømmets dansktalende befolkning lå så vidt kan skønnes ikke inden for hertugens synsfelt.

Lidt anderledes end i landsbyskolerne forholdt det sig i selve Augustenborg flække, og efter Hinrichsens ind-

sats også i Gråsten, hvor børn af beboerne skulle uddannes til eventuelt at gå i hertugelig tjeneste eller modtage hertugelige stipendier til højere uddannelse. Her var undervisningen mere omfattende. Fagkredsen var større og skolegangen længere – og i øvrigt subsidieret af hertugens kasse.

Der var altså en forskel på, hvad almuebørn og børn af borgerskabet eller eliten skulle kunne – både med hensyn til omfang, emner og måde (dvs. grad af selvstændighed mv.). Men selv om Frederik Christian var blandt de mere konsekvente i dette stykke, så var det trods alt ganske parallelt til så mange andre af tidens pædagoger og ikke-pædagogers tanker om skolen. Selv den vidtgående J.L. Reventlow mente nok, at landets borgere uanset stand skulle have en fælles elementær dannelse, men også at oven på denne skulle standsdannelsen bygges. Ligesom Rousseau havde gjort, talte han for en standsopdelt skole, og på Brahetrolleborg blev børnene delt efter, om de skulle være gårdmænd, husmænd eller daglejere, i modsætning til på broderens Christianssæde, hvor de blev delt efter nemme og lærerens formåen.⁴¹ Bonden skulle opdrages til at være bonde, og hensigten var for J.L. Reventlow som for de tyske forbilleder ikke at bringe ham ud af sin stand, men at gøre ham lykkeligere og nyttigere i sin stand. Det var et synspunkt, der ikke lå langt fra Frederik Christians.

Pædagogiske opdragelsesprincipper og det aristokratiske livs realiteter

Det er kompleksitet, der har været kodeordet i denne artikel. Vi har, på konkret kildemateriale et konkret sted, forsøgt at vise såvel en diakron som en synkron kontrast i de idealistiske pædagogiske skoletanker omkring 1800. I opdragelsen af prinserne Chri-

stian August og Frederik af Augustenborg i årene efter 1800 har det været muligt at skabe brudstykker til et mere nuanceret billede ved at følge den konkrete udfoldelse af et stykke dansk idé- og kulturhistorie. Det fuldt ud filantropistiske opdragelsesprogram finder paradoksal nok sted hos hertug Frederik Christian 2. af Augustenborg, der som oftest fremstilles som reaktionens talerør og som bibringer af aristokratisk, konservativ besindighed overfor de mere idealistiske brødre Christian Ditlev og Johan Ludvig Reventlow. Det var en pædagogik, der i sin realisering i Augustenborg synes at rumme (mindst) to paradokser. For det første ved, at den pædagogik, der drømte om gennem opdragelse og uddannelse af den brede befolkning at skabe bedre mennesker og dermed et bedre samfund her hos en af sine fortalere viste sig primært at være anvendelig for den absolutte elites børn. Selvom pædagogikken stod i reformens tegn, var den stadig helt og fuldt tænkt inden for et standssamfunds rammer. Det kan synes paradoksal, men var det ikke for samtidens skoledebattører. For det andet, at den filantropistiske opdragelse og uddannelses videre forløb, som man ellers kunne have formodet godt forvaret i filantropisten Krogh-Meyers hænder, lader formode, at de filantropistiske idealer ikke gav den effekt for fyrstebørn, som var ønsket. Der blev simpelthen mangler i deres fyrstelige kunnen, som kunne få alvorlige følger for arv og politik, ja for selve dynastiets overlevelse.

Noter:

1. Fra protokol i Landesarchiv Schleswig-Holstein: Abt. 22: Hausarchiv der Herzöge von Schleswig-Holstein-Sonderburg-Augustenburg, Abt. II: Herzog Friedrich Christian II (1765-1814), Litra B: Vermählung – Erziehung der Kinder, Pk. 115/116: Tägliche Unterrichts- und Erziehungsberichte. Oversættelserne i det følgende er vore.
2. Se f.eks. det klassiske værk: Joakim Larsen: *Bidrag til den danske Skoles Historie*, bd. 2, 1893 (fotografisk genoptrykt 1984) eller afnyere bidrag Ingrid Markussen: *Til Skaberens Ære, Statens Tjeneste og Vor Egen Nytte*, 1995. Jfr. også Birger Bloch Peitersen: *Johan Ludvig Reventlow og almueundervisningen i Danmark*, (spec.opg.) 1971, Niels Kayser Nielsen: *Krop og oplysning*, 1993 og Helge Nielsen: *Folkebibliotekernes forgængere* 1960.
3. Her med H. Nielsens ord i: *Folkebibliotekernes forgængere*, 1960, s. 81-82.
4. Ingrid Markussen: *Til Skaberens Ære*; Niels Kayser Nielsen: *Krop og oplysning* og Helge Nielsen: *Folkebibliotekernes forgængere*.
5. Joakim Larsen: *Bidrag til den danske Skoles Historie*, s. 105.
6. Ingrid Markussen: *Til Skaberens Ære*, s. 225.
7. Joakim Larsen: *Bidrag til den danske Skoles Historie*, s. 237-38.
8. Se note 1.
9. Birger Bloch Peitersen: *Johan Ludvig Reventlow*, s. 49.
10. Landsarkivet for Sønderjylland. Gråsten Præstearkiv, sager vedr. skolen. Det Gråstenske Godsarkiv, Pk 281: 1711-1853: Skolevæsen, degne- og skoleholdere i Gråsten. Vi takker landsarkivar Hans Schultz Hansen og Lokalhistorisk Arkiv i Gråsten for hjælp i denne forbindelse.
11. I sin bog *Friedrich Christian, Herzog zu Schleswig-Holstein*, 1910, opererer Hans Schulz med denne mulighed som en kendsgerning. Det har dog ikke været muligt at verificere trods ihærdig kildesøgning.
12. Godsinspektør, hofråd Hinrichsen var også far til Charlotte, der blev gift med overinspektør for de augustenburgske godser til 1823, hofråd Petersen. Hendes børns huslærer var kandidat Michael Bahrt, der var broder til mandens og faderens afløser, hofråd Daniel Bahrt, der var gift ind i familien Grotrian, der igen havde forbindelse til familien Matthiessen, der som augustenburgfamilie var grundlagt af den tidligere augustenburgske godsinspektør hofråd Matthiessen, hvis bror var herredsfoged. Dennes datter blev gift med den senere lærer og hofpræst Germar i dennes andet ægteskab. Den intrikate indgiftning af de øverste familier i hertugdømmet er hermed indikeret og Hinrichsens cirkler markeret.
13. Uden held er dimittendlisterne fra de danske seminarier for den relevante periode undersøgt (H. Friis-Petersen: *Dimittender fra danske skolelærer-seminarier 1781-1880*, bd. i-iv, 1954, (maskinskrevet)). Hinrichsen var antageligt snarere universitetsuddannet, vel nok fra Kiel.

14. Til den filantropistiske pædagogik, se f.eks.: Joakim Larsen: *Bidrag til den danske Skoles Historie*; K. Grue-Sørensen: *Opdragelsens historie*, bd. 2, 1960; Einar Sigmund: *Filantropismens Indflydelse paa den lærde Skole i Norge 1916* og Ingrid Markussen: *Til Skaberens Ære*.
15. Jfr. Niels Kayser Nielsen: *Krop og oplysning*.
16. Jfr. Ove Korsgaard: *Kampen om kroppen*, 1997, s. 22ff.
17. Joakim Larsen: *Bidrag til den danske Skoles Historie*, s. 43.
18. Citeret fra Joakim Larsen: Gymnastikundervisningen i Danmark paa Nachtegalls Tid, *Vor Ungdom*, 1895 s. 465ff.
19. Jf. sst.
20. Se note 1.
21. Horstig: Uebungen und Beschäftigungen für Kinder; i: Joh. Chph. Friedr. Guts Muths: *Bibliothek der Pädagogischen Literatur*, 1800, 2. bd. 2. afsnit, s. 322ff og 420ff.
22. Beskrivelsen af Augustenborg bygger på Mikkel Venborg Pedersen: *Duke. Manifestations of Aristocracy in the Duchy of Augustenborg, 1700-1850*, 343 s. (upubl.). Det samme gælder for de følgende karakteristikaer af den hertugelige familie. Endvidere henvises til de mange biografier og brevsamlinger, der omkring 1900 blev udgivet af den tyske historiker Hans Schulz efter mangeårige studier i det hertugelige privatarkiv, og her ganske særligt : *Friedrich Christian* (som note 11) samt Johs. H. Gebauer: *Christian August, Herzog von Schleswig-Holstein. Ein Beitrag zur Geschichte der Befreiung Schleswig-Holsteins*, 1910. På dansk foreligger endvidere: Hans Peter Clausen og Jørgen Paulsen: *Augustenborgerne. Slægt – Slotte – Skæbne*, 1980.
23. Rigsarkivet: De Slesvigske Folketællinger, Sønderborg Amt, Det Augustenborgske Godsdistrikt I: Augustenborg og Ulkebøl Sogne. 1803.
24. Det i Danmark i dag klassiske værk, Kristian Erslev: *Augustenborgernes Arvekraav*, 1915, er stadigvæk den grundigste og vel også mest afbalancerede gennemgang af disse intrikate forhold.
25. Hans Schulz: *Friedrich Christian, Herzog zu Schleswig-Holstein*, s. 75 og 111.
26. Sst., s. 262-263.
27. Joachim Heinrich Campe: *Væterlicher Rath für meine Tochter*, 1789. I den augustenborgske tradition er hertuginde og husket for stort set alle de modsatte egenskaber.
28. Friedrich Schiller: *Menneskets æstetiske Opdragelse*, 1793 (overs. 1996).
29. Julius Clausen: *Frederik Christian, Hertug af Augustenborg*, 1896.
30. Hans Schulz: *Louise von Schleswig-Holstein. Ein Beitrag zur Geschichte des Publikums im Zeitalter Goethes, Schillers und Kants*, 1915, s. 60.
31. Mikkel Venborg Pedersen: Augustenborg mellem den gamle og nye verden. De store modeller og det lokale liv, i: Bjarne Stoklund (red.): *Kulturens Nationalisering. Et etnologisk perspektiv på det nationale*, 1999.
32. Landesarchiv Schleswig-Holstein: Abt. 22: Hausarchiv der Herzöge von Schleswig-Holstein-Sonderburg-Augustenburg, Abt. II: Herzog Friedrich Christian II (1765-1814), Litra B: Vermählung – Erziehung der Kinder, Pk. 115/116: Tägliche Unterrichts- und Erziehungsberichte.
33. Sst. Pk. 117: Unterrichts- und Erziehungsberichte von Prof. Meyer und Germer.
34. Udover de allerede nævnte kilder er denne rejse forholdsvis let at følge gennem de optegnelser, som Christian August gjorde i den stambog, som han førte med sig på hele turen. Stambogen er i dag på Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot.
35. Landesarchiv Schleswig-Holstein: Abt. 22: Hausarchiv der Herzöge von Schleswig-Holstein-Sonderburg-Augustenburg, Abt. I: Generalia und ältere Hausgeschichte bis einschliesslich Friedrich Christian I: Litra G: Friedrich Christian I (1721-1794): Pk. 78: Briefe vor allem von Friedrich Christian I an Legationsrat, Reisebegleiter und Erzieher seiner Söhne während ihres Studiums in Leipzig, Schiffmann.
36. Busterne findes i dag på Thorvaldsens Museum i København.
37. [J.C.F.] Guts Muths: *Gymnastik für die Jugend*, 1793/1804.
38. Jfr. K. Grue-Sørensen: *Opdragelsens historie*.
39. Hans Schulz: *Friedrich Christian, Herzog zu Schleswig-Holstein* og Julius Clausen: *Frederik Christian, Hertug af Augustenborg*.
40. Frederik Christians responsum af 1802 på det i 1799 fremlagte forslag til skolelovene findes optrykt i Joakim Larsen: *Skolelovene af 1814 og deres Tilblivelse aktmæssig fremstillet*, 1914.
41. Ingrid Markussen: *Til Skaberens Ære*, s. 191. Det bør dog bemærkes, at Markussen tolker J.L. Reventlows tidlige deling af børnene efter fremtidige erhverv som en måde at lægge pres på forældrene til ikke at nedprioritere skolegangen.